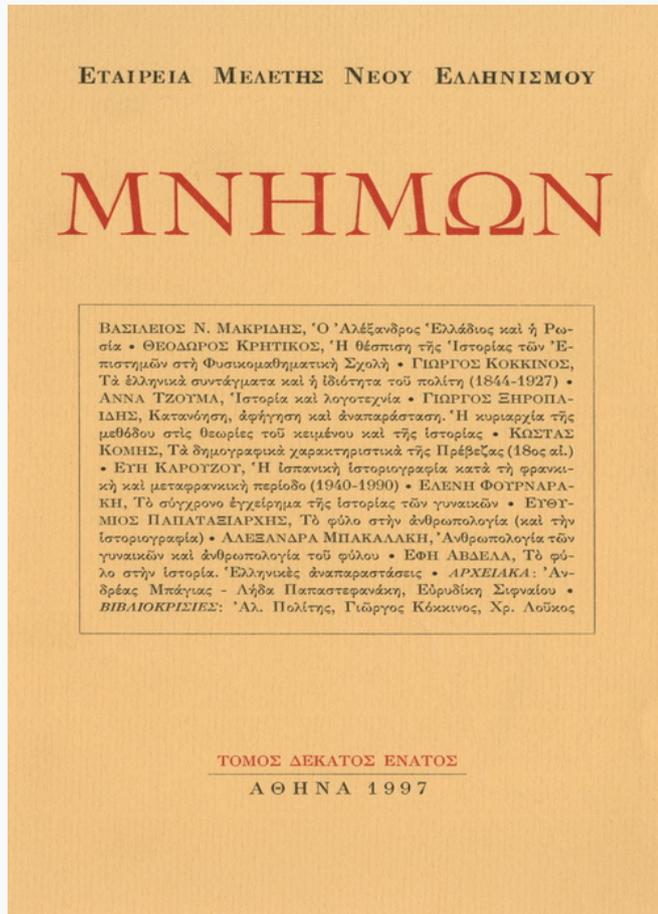

Μνήμων

Τόμ. 19 (1997)

ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ. ΠΤΥΧΕΣ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗΣ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.295](https://doi.org/10.12681/mnimon.295)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Ε. (1997). ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ. ΠΤΥΧΕΣ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗΣ ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ. *Μνήμων*, 19, 186–199.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.295>

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΓΧΕΙΡΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

ΠΥΓΧΕΣ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗΣ
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Η σύγχρονη ιστορία των γυναικών ακολούθησε πολλαπλές διαδρομές, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 —όταν άρχισε να διαμορφώνεται σε στενή συνάρτηση προς την ανάπτυξη του «δεύτερου κύματος» των οργανωμένων γυναικείων κινημάτων στη Δ. Ευρώπη και στις Η.Π.Α.— ως τις μέρες μας. Ακολουθώντας μια πορεία που κάθε άλλο παρά ευθύγραμμη μπορεί να χαρακτηριστεί, γνώρισε πρόσφατα, μέσα στη δεκαετία του '80, μια βασική μετατόπιση: από μια ιστορία που επικεντρωνόταν στις γυναίκες και στα ιδιαίτερα πεδία όπου κυρίως διαμορφώθηκαν ιστορικά οι εμπειρίες τους, προς μια ιστορία του φύλου, του κοινωνικού φύλου. Η ενσωμάτωση των πολλαπλών και διαφοροποιημένων μεταξύ τους γυναικείων εμπειριών στο ιστορικό γίγνεσθαι, εφόσον παραμένει επίκαιρο αιτούμενο, εξακολουθεί να περνά πάντοτε μέσα από τα ιδιαίτερα πεδία, μεθόδους, αντικείμενα και ερωτήματα μιας ιστορίας των γυναικών, που και η ίδια αποτελεί με μια έννοια ειδικό πεδίο ιστορικής έρευνας. Συγχρόνως όμως στόχοι επαναπροσδιορίστηκαν και άξονες μετατοπίστηκαν προς την κατεύθυνση μιας νέας ιστορικής σύνθεσης, η οποία θα επανατοποθετεί με νέους όρους πλέον και τις ανδρικές εμπειρίες στην ιστορία: μια ιστορική σύνθεση που θα χρησιμοποιεί ως βασική αναλυτική κατηγορία τις σχέσεις φύλου: το φύλο νοείται εδώ ως πολιτισμική κατασκευή με ιεραρχικό βεβαίως περιεχόμενο, που επηρεάζεται από και ταυτόχρονα παρεμβάλλει στους υλικούς όρους δόμησης των σχέσεων κυριαρχίας των ανδρών επί των γυναικών, μετατρέπόμε-
νο σε κοινωνική εμπειρία με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά¹.

1. Για τις διαφορετικές θεωρητικές σημάνσεις του φύλου στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας και, ιδιαίτερα, για τη συνεισφορά της συμβολικής ανθρωπολογίας στην εννοιολόγησή του ως πολιτισμικής κατασκευής, βλ. την εισήγηση του Ε. Παπαταξιάρχη στον παρόντα τόμο· βλ. επίσης του ίδιου, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του φύλου: ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης και Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα 1992, 41-98.

Τόσο η ανάπτυξη της ιστορίας των γυναικών όσο και η στροφή προς μια ιστορία της σχέσης των φύλων διαθέτουν τη δική τους ιστορία, που σφραγίζεται, όπως είναι γνωστό, από πλήθος προβληματισμών, έντονων συζητήσεων και διαφορετικών προσεγγίσεων, στενά δεμένων άλλωστε με τις φεμινιστικές πολιτικο-θεωρητικές αναζητήσεις. Η δική μου παρέμβαση στην αποψινή συζήτηση δεν έχει καμιά πρόθεση να ανασυνθέσει, ούτε καν σχηματικά, το ιστορικό αυτών των διαδρομών². Με αφορμή τις διαδρομές αυτές, θα επιχειρήσω απλώς να επισημάνω ορισμένα ζητήματα, όσα ίσως μου είναι πιο οικεία μέσα από την ιστοριογραφική μου εμπειρία, ελπίζοντας να αναδειξω κάποιες από τις «στάσεις» που μου φαίνονται καθοριστικές στην πορεία προς το νέο ιστοριογραφικό εγχείρημα.

Από τα πρώτα της βήματα, η ιστορία των γυναικών, είτε διεκδίκησε και υιοθέτησε ρητά στις προσεγγίσεις της βασικές αρχές της φεμινιστικής θεωρίας είτε όχι, έθεσε ως βασικό της έργο να κάνει τις γυναίκες ορατές στην ιστορία, να τις αναδείξει ως υποκειμένα ιστορίας εκεί όπου έμεναν ως τότε κρυμμένες

2. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία το ιστορικό αυτό είναι άλλωστε γνωστό από έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό κειμένων, που ωστόσο όλα μαζί σκιαγραφούν μια βασική εικόνα προσεγγίσεων και ζητημάτων (εμπλουτισμένη με ξενόγλωσση βιβλιογραφική ενημέρωση, στόχο που δεν μπορεί να υπηρετήσει, παρά μόνο ενδεικτικά, το παρόν κείμενο): από το αφιέρωμα «Ιστορία, γυναίκες, φύλο», στον 6ο τόμο του περ. *Δίη. Φεμινιστικό Περιοδικό*, βλ.: Έφη Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: Μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας», 12-30· Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», 31-54· Gisela Bock, «Πέρα από τις διχοτομίες: Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», 55-83· Ελένη Φουρναράκη, «Μια συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών. Το εκδοτικό εγχείρημα: βασικές μεθοδολογικές αφηγήσεις» [βιβλιοκρισία στην έκδοση: Georges Duby - Michelle Perrot (υπό τη διεύθυνσή των), *Histoire des femmes en Occident*, τ. 1-5, Plon, Παρίσι 1990-1992, και ιδιαίτερα στον 4ο τόμο: Geneviève Fraisse - Michelle Perrot (υπό τη διεύθυνσή των), *Le XIXème siècle*, Plon, Παρίσι 1991], 241-264· Μαρία Ρεπούση, «“Ιστορία και γυναίκες”»: μια συνάντηση που οργανώθηκε στο Παρίσι με την ευκαιρία της ολοκλήρωσης της έκδοσης της *Ιστορίας των γυναικών στη Δύση*», 265-269. Βλ. επίσης: Ελένη Φουρναράκη, [Βιβλιοκρισία στην έκδοση: Michelle Perrot (επιμ.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Rivages, Μασσαλία 1984], *Μνήμων* 11 (1987), 341-348. Για την πλέον εξουχιστική παρουσίαση των επεξεργασιών και τάσεων που σημάδεψαν τη μετάβαση προς μια ιστορία του φύλου, αλλά και τη σύγχρονη συζήτηση βλ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997. Για την παλαιότερη σχετική αρθρογραφία της *Δίης* βλ. Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών...», *ό.π.*, 26. Για την ελληνική παραγωγή της ιστορίας των γυναικών και της σχέσης των φύλων, που δεν μας απασχολεί εδώ ειδικά, βλ. Έφη Αβδελά, «Η “ιστορία των γυναικών” στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (1988), 171-173.

ή σιωπηλές: σε ένα παρελθόν διπλά διαμεσολαβημένο από την ανδροκεντρική οπτική, τόσο ως προς τα ίδια τα ίχνη που παράγει και διατηρεί όσο και ως προς την επιστήμη που επιλέγει και χειρίζεται τα ίχνη αυτά· παρελθόν διπλά διαμεσολαβημένο —όπως διευκρίνιζε η φεμινιστική κριτική— από την ηγεμονική οπτική, εκείνη του κυρίαρχου φύλου που, είτε ως ιστορικό υποκείμενο είτε ως υποκείμενο της ιστορικής έρευνας, διαχειρίζεται τη μνήμη της κοινωνίας. Η ηγεμονική αυτή οπτική ορίζει τί μπορεί να χρισθεί ιστορική πηγή και ιστορικό γεγονός με βάση την ανδρική εμπειρία, η οποία και εμφανίζεται ως καθολική, δηλαδή ως περιλαμβάνουσα και την εμπειρία των γυναικών, και συνεπώς ως ουδέτερη. Απέναντι σ' αυτές τις βεβαιότητες, και μάλιστα απέναντι στη μείζονα αυτή πλάνη περί ουδετερότητας της επιστήμης (εν προκειμένω της ιστορίας) οριοθετήθηκε σαφώς το ιστοριογραφικό εγχείρημα ανάδειξης του παρελθόντος των γυναικών· ένα εγχείρημα που, ας μην ξεχνάμε, εκκινεί σε μια ευνοϊκή συγκυρία από επιστημολογική άποψη, όταν δηλαδή είχαν ευρύτερα αμφισβητηθεί βεβαιότητες της θετικιστικής ιστοριογραφικής παράδοσης (π.χ. περί ύπαρξης μιας «αντικειμενικής αλήθειας» στην ιστορία), ενώ είχε αρχίσει να διαμορφώνεται μια κοινωνική ιστορία, που σε όσμωση με το γενικότερο τότε κλίμα πολιτικής και κοινωνικής αμφισβήτησης αναδείκνυε τους «ηττημένους» της ιστορίας.

Όπως είναι γνωστό, μια εξαιρετικά σημαντική διαδρομή του νέου ιστοριογραφικού εγχειρήματος στάθηκε η τοποθέτηση στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας των ιδιαίτερων εκείνων πεδίων όπου συγκροτήθηκε —ή τουλάχιστον θεωρήθηκε ότι κατά κύριο λόγο είχε συγκροτηθεί— η ιστορική εμπειρία των γυναικών (οι επιλογές και οι προτεραιότητες που δόθηκαν κατά καιρούς και σ' αυτό το ζήτημα ορισμού των ιδιαίτερων πεδίων ή υποπεδίων δεν ήταν άμοιρες ευρύτερων και διαφορετικών ιδεολογικο-πολιτικών εκτιμήσεων). Η συγγένεια, η οικογένεια, η αναπαραγωγή και ο έλεγχος των γεννήσεων, η μητρότητα, η σεξουαλικότητα, οι γυναικείες συναναστροφές, η μετάδοση ιδιαίτερων γνώσεων και δεξιοτήτων από μητέρα σε κόρη, ή γενικά μεταξύ γυναικών, στους κόλπους του ιδιωτικού (ή της κοινότητας, προκειμένου για την παραδοσιακή κοινωνία) απετέλεσαν προνομιακά πεδία της ιστορίας των γυναικών. Η συγκρότησή τους σε πεδία της ιστορικής έρευνας οφείλεται, βέβαια, και στην παράλληλη όσμωση της ιστορίας με άλλες κοινωνικές επιστήμες (την κοινωνική ανθρωπολογία, ιδιαίτερα) ή κλάδους (π.χ. την ιστορική δημογραφία). Όψεις της νέας κοινωνικής ιστορίας (η ιστορία των νοσοτροπιών ή η δημογραφική ιστορία) «νομιμοποιούσαν» μέσα από άλλους δρόμους ορισμένα από τα παραπάνω πεδία. Ωστόσο, η κριτική των εκπροσώπων της ιστορίας των γυναικών ανέδειξε τον μεροληπτικό (βλέπε ανδροκεντρικό) χαρακτήρα με τον οποίο η ιστορία αυτή των μέσων όρων και των ποσοτικών μεθόδων όριζε τις διάφορες κανονικότητες —με βάση, δηλαδή, την άρρητη παραδοχή ότι η ανδρική εμπειρία

περιλαμβάνει και τις γυναίκες—, αφήνοντας ουσιαστικά εκτός πεδίου οτιδήποτε δεν ενέπιπτε στον «κανόνα», προσδιορισμένον με βάση το ανδρικό³.

Η ενασχόληση με τα παραπάνω ιδιαίτερα πεδία συγκρότησης της ιστορικής εμπειρίας των γυναικών είχε πολλαπλή σημασία, τόσο από επιστημολογική όσο και από πολιτική άποψη. Καταρχήν, συνιστούσε καίρια μεθοδολογική επιλογή ώστε να γίνουν ορατές οι γυναίκες στο παρελθόν, αναδεικνύοντας νέα αντικείμενα ιστορικής ανάλυσης, «ανακαλύπτοντας» ιστορικές πηγές που ως τότε παρέμεναν υποβαθμισμένες ή και αγνοημένες, συγκροτώντας τους «τόπους της μνήμης» των γυναικών ως συλλογικών υποκειμένων. Συνακλόουθα, υπογράμμιζε μια βασική κοινότητα εμπειριών που ιστορικά μοιράζονταν οι γυναίκες, συντελώντας έτσι —βασικό πρόταγμα αυτό του φεμινιστικού κινήματος— στην ενότητα και συνοχή του πολιτικού υποκειμένου “γυναίκες” και τούτο, είτε η ανάλυση εστιαζόταν στους μηχανισμούς καταπίεσης (εντασσόμενη συχνά στην ευρύτερη προοπτική ανάδειξης της *οικουμενικότητας* της γυναικείας υποτέλειας ή του διαχρονικού, αν και διαφοροποιημένου ιστορικά, περιεχομένου της *πατριαρχίας*)⁴ είτε, αντίθετα, επικεντρωνόταν στις μορφές εξέγερσης, συνεπώς και

3. Βλ. ενδεικτικά την κριτική που ασκεί η μεσαιωνολόγος Christiane Klapisch-Zuber: «Le médiéviste, la femme et le sériel», στο Perrot (επιμ.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, ό.π., 37-47.

4. Η συζήτηση στους κόλπους των διαφορετικών τάσεων του φεμινισμού γύρω από το περιεχόμενο της «πατριαρχίας» και σχετικά με την *οικουμενικότητα* ή *μη* της γυναικείας υποτέλειας, εκφράστηκε έντονα στο πεδίο των ακαδημαϊκών φεμινιστικών προβληματισμών, ιδιαίτερα μάλιστα στο πλαίσιο των διαφορετικών προσεγγίσεων της «ανθρωπολογίας των γυναικών». Όπως όμως επισημαίνει η Α. Μπακαλάκη, τόσο οι εκπρόσωποι της δομιστικής-πολιτισμικής ανθρωπολογίας που υποστήριζαν την οικουμενικότητα της υποτέλειας των γυναικών (συνδέοντάς την με τον κοινωνικό προσδιορισμό των γυναικών ως μητέρων και τροφών, ορίζοντάς την όμως κυρίως στο επίπεδο των συμβολικών σημασιών που αποδίδονται στις γυναίκες και στις δραστηριότητές τους), όσο και οι εκπρόσωποι της νεοεξελικτικής μαρξιστικής προσέγγισης που, αντίθετα, την απέρριπταν (θεωρώντας ότι η «καταπίεση», οριζόμενη με βάση τη θέση των γυναικών στα μέσα παραγωγής, συνδέεται ιστορικά με την εμφάνιση και άλλων σχέσεων ανισότητας και εκμετάλλευσης στις ταξικές κοινωνίες), συγκλίνουν χαρακτηριστικά στην αποδοχή ότι οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν μια *οικουμενική κοινωνική κατηγορία* (Α. Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, 31-32)· η αποδοχή αυτή, που αργότερα αμφισβητήθηκε έντονα από την «ανθρωπολογία των φύλων» (βλ. και Α. Μπακαλάκη, στον παρόντα τόμο), είχε προφανή πολιτική σημασία την περίοδο άνθησης των γυναικείων κινημάτων και επηρέασε βαθύτατα θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές και της (φεμινιστικής) ιστορίας των γυναικών: για ανάλογα ζητήματα και αμφισβητήσεις της οικουμενικότητας στους κόλπους της ιστορίας των γυναικών και του φύλου, καθώς και για τη συζήτηση γύρω από την ιστορικότητα της πατριαρχίας, βλ. Αβδελά και Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν...», ό.π. (ευχαριστώ και από αυτή τη θέση τις συναδέλφους που έθεσαν στη διάθεσή μου το κείμενο της εισαγωγής τους πριν εκδοθεί).

σε δρόμους ανάπτυξης της συνείδησης⁵. Η ενασχόληση με τα παραπάνω ιδιαίτερα πεδία συνέβαλε καθοριστικά —και σ' αυτό θα ήθελα να σταθώ με έμφαση— στην «ιστορικοποίηση» δραστηριοτήτων που ως τότε θεωρείτο ότι δεν είναι της κοινωνίας και του πολιτισμού, αλλά της φύσης (μητρότητα, σεξουαλικότητα) και συνεπώς ότι δεν υπόκεινται στην ιστορική εξέλιξη· αντίληψη στην οποία κατά κύριο λόγο οφειλόταν ο αποκλεισμός από την ιστορική έρευνα μεγάλου τμήματος της εμπειρίας των γυναικών.

Η δυσκολία του εγχειρήματος να αποδοθεί η ιστορία στις γυναίκες δεν σκόνταφτε, λοιπόν, μόνο στη διπλή διαμεσολάβηση του παρελθόντος από την κυρίαρχη ανδροκεντρική οπτική που αναφέραμε προηγουμένως· σκόνταφτε, πάνω από όλα, σε βαθειά εδραιωμένες αντιλήψεις (της κοινωνίας και της επιστήμης) της δυτικής νεωτερικότητας για το τί είναι φύλο, τί είναι διαφορά των φύλων: ο λόγος εδώ, βέβαια, για τον βιολογικό νετερισμό και τις ουσιολογικές θεωρίες που έχουν την τάση να ανάγουν τον ψυχισμό, την κοινωνική συμπεριφορά και την υποκειμενικότητα ανδρών και γυναικών στη φυσιολογία του φύλου, νοητού ως αναλλοίωτης φυσικής «ουσίας», αναγορεύοντας την ανατομία σε ηθικό κανόνα και «προορισμό»⁶. Ήταν εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα να αναδειχθεί σε υποκείμενο ιστορίας, σε δρών υποκείμενο, ένα φύλο που του αποδίδονται κοινωνικοί ρόλοι και πολιτισμικές σημασίες με βάση τις ιδιαίτερες βιολογικές του λειτουργίες, την αναπαραγωγή και τη μητρότητα· που η κοινωνική κατασκευή της ταυτότητάς του επίμονα παραπέμπει σε εξω-πολιτισμικές, μη ιστορικές αλλά «φυσικές» καταστάσεις, οι οποίες έμοιαζε να είναι σταθερές και δεδομένες σε όλους τους πολιτισμούς και τις εποχές⁷: εγκλωβι-

5. Η ανάπτυξη μιας ιστοριογραφίας με ειδικό αντικείμενο τις μορφές, ατομικές και συλλογικές, γυναικείας αμφισβήτησης και διαμαρτυρίας στάθηκε, όπως ήταν φυσικό, ένα από τα κεντρικά εγχειρήματα ανάδειξης των γυναικών ως υποκειμένων ιστορίας και συγχρόνως αναζήτησης της ιστορικότητας των σύγχρονων φεμινιστικών κινημάτων. Για προσεγγίσεις του ιδιαίτερου αυτού τομέα της ιστορίας του φεμινισμού και των κινημάτων, που δεν θα μας απασχολήσει εδώ, βλ. ειδικότερα: Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», ό.π., 31-54.

6. Βλ. Παπαταξιάρχης στον παρόντα τόμο και του ίδιου, «Εισαγωγή: Από τη σκοπιά του φύλου...», ό.π., 13-14.

7. Υπό μια έννοια, η έμφαση από την πλευρά μιας ορισμένης φεμινιστικής ανθρωπολογικής προσέγγισης στην *οικουμενικότητα* της συμβολικής κατηγοριοποίησης των γυναικών σε συζύγους, μητέρες και τροφούς (βλ. σημ. 4), την ίδια στιγμή που κατέθετε έναν θεμελιώδη θεωρητικό προβληματισμό για (πολλαπλούς) πολιτισμικούς όρους δόμησης της υποτέλειας των γυναικών, δυσχέραινε ταυτόχρονα την τοποθέτηση της σχέσης των φύλων σε μια ιστορική προοπτική. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά η Μισέλ Περρό, αναφερόμενη στις πρώτες συζητήσεις γαλλίδων ιστορικών γύρω από την ιστορία των γυναικών στις αρχές του '70, «οι σταθερές μιας "ακίνητης ιστορίας" μάς εντυπωσίαζαν... αναρωτιόμασταν αν η σχέση των φύλων είχε κατά βάθος αλλάξει ριζικά»: βλ. Μισέλ Περρό (συνέντευξη), «Η

σμένες λοιπόν οι γυναίκες στη βιολογία και στον «φυλετικό τους ρόλο», ταυτισμένες με την οικογένεια και το ιδιωτικό, μέσω της άρρηκτης αναπαραγωγής αυτής της αντίληψης, γίνονται αντιληπτές μέσα από τον εξαρτημένο και παθητικό ρόλο της υπαρέξής τους. Ο ίδιος ο επιστημονικός λόγος έμοιαζε να ενσωματώνει άδηλα ακριβώς αυτή την αντίληψη. Στους αντίποδες αυτής της στάσης, η τοποθέτηση στο επίκεντρο της ανάλυσης, ανθρωπολογικής ή ιστορικής, της εμπειρίας των γυναικών που θεωρείτο ότι ήταν της φύσης και όχι του πολιτισμού, αποκτούσε μια ανατρεπτική δυναμική: γινόταν αγωγός κριτικής της βιολογίζουσας ερμηνείας του φύλου, αποκαλύπτοντας συγχρόνως τον κοινωνικά και πολιτισμικά κατασκευασμένο και εδραιωμένο χαρακτήρα της διαφοράς των φύλων. Και κάτι ακόμα: στο αναπόφευκτο ερώτημα πώς παρεμβαίνει η ιστορία (η ιστορική αλλαγή) στον τρόπο που δομείται συμβολικά και υλικά η υποτέλεια των γυναικών αναδεικνυόταν ολοένα και καθαρότερα ότι η διχοτομική αυτή πρόσληψη του κόσμου, που ταυτίζει τη γυναίκα με τη φύση (και το ιδιωτικό) και τον άνδρα με τον πολιτισμό (και το δημόσιο), παρεμβαίνοντας στην υλική πραγματικότητα, δηλαδή στον τρόπο που δομείται κοινωνικά η ιεραρχία ανάμεσα στα φύλα, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη δυτική νεωτερικότητα, και ότι συνεπώς συνιστά επικίνδυνο αναχρονισμό και «δυτικοκεντρισμό» η προβολή του σε άλλες κοινωνίες⁸.

Η ιστορική μελέτη των ιδιαίτερων πεδίων όπου διαμορφώνεται ιστορικά η εμπειρία των γυναικών αφορούσε τόσο τις παραδοσιακές όσο και τις νεωτερικές κοινωνίες, με τη χρήση βέβαια διαφορετικών αναλυτικών κατηγοριών και μεθοδολογικών εργαλείων, αλλά και με κάποιους κοινούς βασικούς προβληματισμούς, που ώθησαν την ιστορική γνώση προς σημαντικές προόδους, οδηγώντας και σε νέα ερωτήματα. Δανειζόμενες εργαλεία ανάλυσης από την κοινωνική ανθρωπολογία, μελετώντας θέματα όπως ο γάμος, η προίκα, η τιμή, τα δίκτυα σχέσεων μεταξύ γυναικών (δίκτυα πατρωνείας ή αλληλεγγύης), οι γυναίκες ιστορικοί που μελέτησαν προβιομηχανικές ή γενικότερα παραδοσιακές κοινωνίες έθεσαν ως στόχο τους όχι μόνον τη διερεύνηση των διαφόρων δομών και μηχανισμών της υποτέλειας, αλλά και τη μελέτη μορφών αντίστασης και στρατηγικών επιβίωσης που οι ίδιες οι γυναίκες διαμορφώνουν και επεξεργάζονται στο πλαίσιο των πατριαρχικών δομών. Έννοιες όπως εκείνες των άτυπων ή ενδιάμεσων μορφών εξουσίας, της αλληλεγγύης των γυναικών ή του «γυ-

ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων», *Αίτη, φεμινιστικό περιοδικό* 1 (1986), 78.

8. Η ανάδειξη της ιστορικότητας των αντιστίξεων φύση/πολιτισμός, ιδιωτικό/δημόσιο, γυναίκα/άνδρας προήλθε βέβαια και από τον χώρο της «ανθρωπολογίας των γυναικών», ενώ η μετεξέλιξη σε μια ανθρωπολογία των φύλων ανέδειξε την πολυσημία των όρων «φύση» και «πολιτισμός» στο εσωτερικό και της ίδιας της δυτικής σκέψης: Μπακαλάκη, «Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων», *ό.π.*, 25-30 και 42-58.

ναικειού πολιτισμού» (women's culture) είναι σημαντικά «κλειδιά» ανάλυσης αυτής της ιστορίας, φανερά επηρεασμένης από την κοινωνική ανθρωπολογία⁹.

Στην ιστορία των γυναικών που διερεύνησε τα ιδιαίτερα πεδία της μητρότητας, της σεξουαλικότητας, των γυναικείων συναναστροφών κλπ. στη νεωτερική κοινωνία, στον αστικό χώρο, οφείλει πολλά η συγκρότηση της ιστορίας του ιδιωτικού βίου και των πηγών που τον αφορούν σε αυτόνομο πεδίο ιστορικής έρευνας. Η διερεύνηση της «ιδιαίτερης γυναικείας σφαίρας» στους κόλπους της οικογένειας και του ιδιωτικού επιχειρείται εδώ στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο μιας εποχής (κυρίως από τον 18ο αιώνα και εξής) που κατεξοχήν επεξεργάζεται ιδεολογικά και θεσμοθετεί τον αποχωρισμό της δημόσιας από την ιδιωτική («σφαίρα»), του κράτους από την κοινωνία των πολιτών, επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις των φύλων: στο πλαίσιο δηλαδή μιας εποχής που κατεξοχήν επεξεργάζεται ιδεολογικά, θεωρητικοποιεί, κανονικοποιεί τη διαφορά των φύλων με όρους βιολογικού ντετερμινισμού, νομιμοποιώντας έτσι την ταύτιση των γυναικών με την οικογένεια και το ιδιωτικό και των ανδρών με το δημόσιο και την πολιτική. Αναδεικνύοντας ακριβώς την ιστορικότητα της διχοτομικής πρόσληψης του κόσμου που συνοδεύει τη μετάβαση στη νεωτερικότητα, η ιστορική διερεύνηση των εμπειριών των γυναικών στους κόλπους της «γυναικείας σφαίρας» υιοθέτησε προσεγγίσεις, οι οποίες, εστιάζοντας την προσοχή τους περισσότερο στο τί έπρατταν οι γυναίκες παρά στο πώς ορίζονταν, βασίστηκαν συχνά σε μια υπόθεση: ότι ο διαχωρισμός των σφαιρών, παρά την αυστηρότητα της βικτωριανής ηθικής που τον συγκρότησε ιδεολογικά —εν μέρει ίσως και ακριβώς γι' αυτό—, με την έμφαση που έδινε στο «οικειακό ιδεώδες» (ideal of domesticity) και στις «εκπολιτιστικές» και «ηθικοποιητικές» αξίες των γυναικών, στην πραγματικότητα τούς πρόσφερε τόσες τουλάχιστον ευκαιρίες όσες και υποταγές: τους επέτρεψε να αποκτήσουν κύρος, επιρροή αν όχι και εξουσία στους κόλπους της οικογένειας αλλά και ενός ιδιαίτερου «γυναικειού κόσμου», συνετέλεσε στο να αποκτήσουν θετική εικόνα του εαυτού τους, ως άτομα αλλά και ως ομάδα, θέτοντας τις βάσεις για τη διαμόρφωση μιας συνείδησης φύλου (ίσως και φεμινιστικής συνείδησης): εξάλλου, καθώς οι αξίες που ιστορικά αποδίδονταν στις γυναίκες μπορούσαν να επεκτείνονται και στον δημόσιο χώρο, ενισχύοντας την έννοια της διαφοράς αλλά και διασαλεύον-

9. Μεταξύ άλλων, η τάση αυτή εκπροσωπήθηκε ιδιαίτερα (αν και με διαφορετικούς τρόπους) από ιταλίδες ιστορικούς, που έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους κυρίως στις παραδοσιακές κοινωνίες. Βλ. σχετικά: Anna Bellavitis, «Η ιστορία των γυναικών στην Ιταλία: Ισολογισμός συζητήσεων μιας δεκαπενταετίας», *Δίωξη, φεμινιστικό περιοδικό* 5 (1990), 65-69. Ας σημειωθεί με αυτή την ευκαιρία ότι στην Ιταλία (όπως και αλλού, βέβαια), το ενδιαφέρον της ιστορίας των γυναικών επικεντρώθηκε επίσης στην «προφορική ιστορία», ακόμα ένα βασικό ιστοριογραφικό εγχείρημα για να «βγουν» οι γυναίκες, όπως και άλλες κοινωνικές κατηγορίες, από τη σιωπή και τη λήθη.

τας ισορροπίες, τομείς δημόσιας εμπειρίας και δράσης προσφέρονταν ταυτόχρονα στις γυναίκες, «εναλλακτικές» μορφές ύπαρξης αν όχι και αναζήτησης μιας ορισμένης αυτονομίας: οι ιδιαίτεροι αυτοί τομείς επιλέχτηκαν ως αντικείμενα ανάλυσης: τα γυναικεία επαγγέλματα, η φιλανθρωπία, το θρησκευτικό κοινωνικό έργο, τα ιδρύματα της γυναικείας εκπαίδευσης αναδείχθηκαν ως ακόμα μια κατηγορία ιδιαίτερων πεδίων όπου μορφώθηκε, όχι χωρίς αξιοπρόσεκτες αντιφάσεις, μέρος της γυναικείας υποκειμενικότητας κατά τη νεωτερική εποχή. Είναι βέβαια και εδώ φανερό η επίδραση εννοιών, όπως των «αποκεντρωμένων» μορφών εξουσίας, του «γυναικείου πολιτισμού» (η τελευταία αυτή μετασχηματισμένη στη νεωτερική της εκδοχή των «γυναικείων αξιών»), της γυναικείας αλληλεγγύης¹⁰. Είναι ίσως εξίσου φανερό ότι η «αναθεωρητική» αυτή διερεύνηση του «γυναικείου κόσμου», αν και συνετέλεσε στην υπέρβαση της οπτικής που αντιλαμβανόταν τις γυναίκες ως παθητικά ή εξεγερμένα θύματα μιας ανδροκρατικής κοινωνίας, στάθηκε από πολλές απόψεις περιοριστική: μελέτησε κυρίως τις (λευκές) γυναίκες των μεσαίων και ανώτερων αστικών στρωμάτων, χωρίς να παίρνει επαρκώς υπόψη την πολιτική ή τον παράγοντα τάξη και φυλή στη διαμόρφωση των κοινωνικών εμπειριών των γυναικών: τα κενά αυτά θα επιχειρούσαν να καλύψουν άλλες τάσεις της ιστορίας των γυναικών, όπως, για παράδειγμα, η (πολιτική) ιστορία του φεμινισμού ή

10. Στους κόλπους της αμερικανικής ιστοριογραφικής παραγωγής γύρω από τις γυναίκες, η οποία κατά κύριο λόγο ανέπτυξε αυτές τις «αναθεωρητικές» τάσεις, άσκησε μεγάλη επίδραση η εντυπωσιακή μελέτη της Κάρολ Σμιθ-Ρόζενμπεργκ για τον «γυναικείο κόσμο» έντονων συναισθηματικών σχέσεων και «τελετουργιών», κόσμο «οικιακότητας», όπου οι άνδρες εμφανίζονται να παίζουν ελάχιστο ρόλο: Carroll Smith-Rosenberg, «The Female World of Love and Ritual: Relations between Women in Nineteenth-Century America», *Signs, Journal of Women in Culture and Society* 1/1 (1975), 1-29. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της μελέτης αυτής —εκτός από την πρωτότυπη αξιοποίηση ενός πλούσιου αρχαιολογικού υλικού τεκμηρίων της ιδιωτικής ζωής— συνίσταται σε τρεις βασικές «αναθεωρήσεις» που δίνουν τον τόνο σ' αυτή την κατηγορία προσεγγίσεων: α) ότι ο διαχωρισμός των γυναικών από τους άνδρες δεν σήμαινε αναγκαστικά και την υποταγή τους ή τη συμπεριφορά τους ως απομονωμένης και καταπιεσμένης υπο-κατηγορίας στην ανδρική κοινωνία· β) ότι η πυρηνική οικογένεια δεν ήταν το κυρίαρχο σύμπαν διαμόρφωσης συναισθηματικών σχέσεων των γυναικών του 19ου αιώνα, αλλά ότι τα δίκτυα φίλιας έπαιζαν εξίσου σημαντικό ρόλο με τα δίκτυα της συγγένειας· και γ) ότι η βικτωριανή ηθική, επιτρέποντας συναισθηματικές και αισθησιακές ακόμα σχέσεις ανάμεσα στις γυναίκες (σχέσεις που αργότερα θα ορίζονταν ως συμπεριφορές «παρέκκλισης»), ήταν λιγότερο περιοριστική από ό,τι είχε θεωρηθεί· βλ. χαρακτηριστικά μια κριτική αποτίμηση της πρώτης παραγωγής ερευνών για την ιστορία των γυναικών στην Αμερική (αποτίμηση σύγχρονη με τις έρευνες αυτές): Barbara Sicherman, «Review Essay: American History», *Signs* 1/2 (1975), 461-485· ανάλογες προσεγγίσεις διαπιστώνονται, βέβαια, την ίδια περίοδο και στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία: βλ. σχετικά: Carolyn C. Loogee, «Review Essay. Modern European History», *Signs* 2/3 (1977), 628-650.

η τάση που εμπνεύστηκε από «την ιστορία από τα κάτω», ιδιαίτερα από τη βρετανική παράδοση της μαρξιστικής κοινωνικής ιστορίας¹¹.

Μέσα από όλα αυτά τα εγχειρήματα όχι μόνο αρχίζουν να γίνονται οι γυναίκες ορατές στην ιστοριογραφία, αλλά αρχίζει να αποκτά πλέον ιστορικό-τητα όλο το φάσμα των εμπειριών των γυναικών. Αρχίζει να γίνεται ολοένα και περισσότερο αντιληπτό ότι αν οι γυναίκες ταυτίστηκαν με την αναπαραγωγή και τη μητρότητα και με τον ιδιωτικό χώρο, και αν αυτό πράγματι μπορεί να αποτέλεσε βασικό παράγοντα υποτέλειας, οι εμπειρίες που πηγάζουν από αυτό, οι δραστηριότητες που τις συνοδεύουν δεν ανήκουν στον τομέα της βιολογίας ούτε μένουν αναλλοίωτες μέσα στον χρόνο· αρχίζει να γίνεται εξίσου αντιληπτό ότι αν η διαφορά των φύλων αποτελεί ένα ιδεολογικό οικοδόμημα που επικαλείται τη βιολογία για να νομιμοποιήσει την ανδρική κυριαρχία, η κυριαρχία αυτή αλλάζει επίσης όψεις μέσα στον χρόνο· και φυσικά, ότι η υποτέλεια των γυναικών δεν είναι ένα απόλυτο φαινόμενο, χωρίς ρωγμές, αντιστάσεις και ρήξεις. Γίνεται συνείδηση λοιπόν ότι οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα δεν είναι στατικό φαινόμενο αλλά δυναμικό, δεν είναι μονοσήμαντο αλλά σύνθετο.

Η τοποθέτηση της εμπειρίας των γυναικών στο επίκεντρο της ιστορικής ανάλυσης συνεπαγόταν ανάδειξη νέων πηγών, επανεξέταση πηγών με νέα ερωτήματα, ανάδειξη νέων πεδίων έρευνας. Συνεπαγόταν όμως και επανεξέταση του ιστορικού γεγονότος, επανεξέταση του ιστορικού χρόνου, της έννοιας της αλλαγής, της τομής στην ιστορία, αλλά και της σχέσης της τελευταίας με τη μακρά διάρκεια. Πληθώρα ερευνών κατέθετε διαπιστώσεις και ερωτήματα, τα οποία αναδείκνυαν την αναγκαιότητα επανεκτίμησης μεγάλων πολιτικών τομών ή διαδικασιών κοινωνικής αλλαγής ευρείας κλίμακας (εκβιομηχάνιση, καπιταλισμός, εκσυγχρονισμός, αστικοποίηση, οικοδόμηση εθνικών κρατών), και τα οποία αμφισβητούσαν καθιερωμένες (βλέπε ανδροκεντρικές) ερμηνείες για την έννοια της «προόδου» στην ιστορία, θέτοντας συνακόλουθα και το μείζον ζήτημα της περιοδολόγησης. Αναφέρω ενδεικτικά κάποια από αυτά τα ερωτήματα: κατά πόσο μπορούμε πλέον να μιλάμε για «εξάπλωση του ατομικισμού» την περίοδο της Αναγέννησης, όταν στο ερώτημα («αν είχαν οι γυναίκες Αναγέννηση»)¹² η ιστορική έρευνα αποδείκνυε το αντίθετο; Όταν η «εποχή των δημοκρατικών επαναστάσεων» αποκλείει τις γυναίκες από την πολιτική συμμετοχή, ποιά είναι τα όρια της αλλαγής, τί «γκρεμίζεται» τελικά από τα πα-

11. Σχετικά με την έντονη συχνά κριτική που ασκήθηκε στις προσεγγίσεις του «γυναικείου πολιτισμού» από άλλες τάσεις της ιστορίας των γυναικών βλ. Αβδελά και Ψαρρά, «Εισαγωγή: Εναγαράφοντας το παρελθόν...», *ό.π.*

12. Από την ομώνυμη γνωστή μελέτη της Τζόαν Κέλι: Joan Kelly-Gadol, «Did Women Have a Renaissance?», στο Renate Bridenthal - Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible, Women in European History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1977, 137-164.

λαιά καθεστώτα και τί «κτιζείται» στη θέση τους, αν μιλάμε από τη σκοπιά των συνεπειών για τη ζωή των γυναικών, από τη σκοπιά της σχέσης των φύλων και του επαναπροσδιορισμού της σχέσης αυτής, η οποία συχνά συνοδεύει μεγάλες κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές; Τί σημαίνει για τις γυναίκες βιομηχανική επανάσταση; Η λεγόμενη είσοδός τους στην αγορά εργασίας σημαίνει ένα σημαντικό βήμα προς τη χειραφέτησή τους από τους παραδοσιακούς ρόλους ή, χωρίς να θίγει ριζικά τις πατριαρχικές δομές της οικογένειας, δηλώνει εντατικοποίηση και διεύρυνση της οικονομικής και κοινωνικής τους εκμετάλλευσης, καθώς η παραγωγική εργασία των γυναικών υπόκειται σε υποβαθμίσεις και περιχαρ ακώσεις, οδηγώντας σε ένα καθεστώς εργασίας με χαμηλότερους μισθούς, ασταθή απασχόληση και χωρίς δυνατότητες εξέλιξης¹³;

Μέσα από τέτοιου τύπου ερωτήματα —και ανεξάρτητα από το πώς τα απαντούσαν— οι εκπρόσωποι της ιστορίας των γυναικών προσπαθούσαν να δείξουν ακριβώς ότι τόσο το ιστορικό γεγονός όσο και οι έννοιες της εξέλιξης, της «προόδου» ή της «οπισθοδρόμησης» δεν μπορούσαν να γίνουν πλήρως κατανοητές, να αναδειχθούν οι πολλαπλές και αντιφατικές ακόμα όψεις τους, αν δεν ενσωμάτωναν οι άνδρες και γυναίκες ιστορικοί στην έρευνά τους την κοινωνική εμπειρία των γυναικών. Μάλιστα υποστηριζόταν ότι οι παραπάνω έννοιες θα έπρεπε να αντικατασταθούν από άλλες που μπορούν καλύτερα να εκφράσουν τη σύνθετη εμπειρία των γυναικών ή επισημαινόταν η ανάγκη νέων περιοδολογήσεων που θα έπαιρναν υπόψη και αυτή την εμπειρία¹⁴. Εξάλλου, αποδεικνυόταν πλέον σαφώς ότι η εμπειρία αυτή μπορούσε να διαφέρει ριζικά από εκείνη των ανδρών που ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα ή τάξη.

Η ενσωμάτωση όμως της ιστορίας των γυναικών στον κεντρικό κορμό της ιστορικής αφήγησης, την ίδια στιγμή που αναδεικνυόταν ως αναγκαία, έμοιαζε να αναστέλλεται από το γεγονός ότι η ιστορία αυτή παρέμενε παγιωμένη στο ίδιο της το αντικείμενο. Ρίχνοντας το βάρος της στη μελέτη των ιδιαίτερων τομέων ή χώρων των γυναικείων δραστηριοτήτων συνετέλεσε εν μέρει στο να συγκροτηθεί ένα χωριστό και «κλειστό» πεδίο γνώσης που διαμορφώνεται παράλληλα ή αντιπαρατίθεται στην κυρίαρχη ανδροκεντρική οπτική

13. Για την ανάδειξη τέτοιου τύπου ερωτημάτων μέσα από μια παρουσίαση και κριτική συγχρόνως αποτίμηση της γνώσης και των προσεγγίσεων που κατέθετε τα πρώτα χρόνια η ιστορία των γυναικών για τη δυτική νεωτερικότητα, βλ. ενδεικτικά: Natalie Zemon-Davis, «“Women’s History in Transition”: The European Case», *Feminist Studies* 3/3-4 (1976), 83-103· Olwen Hufton, «Women in History: Early Modern Europe», *Past and Present* 101 (1983), 125-144· Joan W. Scott, «Women in History: the Modern Period», *ό.π.*, 141-157.

14. Για το ζήτημα της περιοδολόγησης βλ. ιδιαίτερα: Joan Kelly-Gadol, «Did Women Have a Renaissance?», *ό.π.* και Natalie Zemon-Davis, «“Women’s History in Transition”...», *ό.π.*, 92-93.

της ιστορίας: η ιστορία των ανδρών από τη μια —που βαφτίζεται ουδέτερα «ιστορία»— η ιστορία των γυναικών από την άλλη. Η αντίληψη αυτή συνέτεινε στην περαιτέρω περιθωριοποίηση της τελευταίας, περιθωριοποίηση που οφειλόταν και σε άλλους λόγους (π.χ. μειωμένο επιστημονικό κύρος, καθώς εθεωρείτο είτε ως φορέας «υπόπτων» πολιτικών σχέσεων είτε απλώς ως «γυναικεία ενασχόληση»)¹⁵: έτσι, κάθε άλλο παρά διευκολυνόταν η επικοινωνία και ο διάλογος με την ευρύτερη κοινότητα των ιστορικών και περιοριζόνταν κατά συνέπεια οι δυνατότητες επανεξέτασης συνολικά της ιστορίας με βάση τα νέα ερωτήματα που κατέθετε η ιστορία των γυναικών.

Η αναγκαιότητα να βγει πλέον η ιστορία των γυναικών από το περιθώριο της ιστορικής έρευνας άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο αισθητή από τις (και τους) εκπροσώπους της, που άρχισαν να αντιμετωπίζουν με έντονα κριτική και αυτο-κριτική ματιά ενδεχόμενες αδυναμίες, μεθοδολογικά και θεωρητικά αδιέξοδα¹⁶. Ός τις αρχές της περασμένης δεκαετίας είχε πλέον γίνει συνείδηση ότι η ιστορία των γυναικών, εγκλωβισμένη εν πολλοίς στα των γυναικών, εκτός των άλλων, έτεινε σε μεγάλο βαθμό να αναπαράγει άρρητα την παραδοσιακή αντίληψη για τον χωρισμό των φύλων, στη βάση του χωρισμού δημόσιου-ιδιωτικού. Ωστόσο, η ίδια η έρευνα αποδείκνυε ότι κάθε δημόσιο δεν ήταν αρσενικό και κάθε ιδιωτικό δεν ήταν θηλυκό. Πέρα από τους κανονιστικούς λόγους που, ιδιαίτερα στις δυτικές νεωτερικές κοινωνίες, επεξεργάζονταν την αντίστιξη αυτή και την εμφάνιζαν ως συμπαγή και αδιαπέραστη, υπήρχαν οι πρακτικές και οι λόγοι μιας καθημερινής ζωής: οι γυναίκες, όπως εξάλλου και οι άντρες, στο σπίτι τους ή μέσα στην πόλη, στη συγγένεια ή μέσα στην κοινωνία, είναι ταυτόχρονα «δημόσιες» και «ιδιωτικές»: όπως άλλωστε στην πραγματικότητα ο διαχωρισμός του ιδιωτικού από το δημόσιο δεν είναι απόλυτος: τα όρια συγχέονται, οι ζώνες τέμνονται: «από τις υπερβολικά σαφείς διαχωριστικές γραμμές», έγραφε στα 1984 η Μισέλ Περρό, «να προτιμάμε τις ζώνες εκείνες όπου τα πράγματα συγχέονται, οι επιδράσεις αλληλοσυγκρούονται, όπου επικρατεί το αδιαφοροποίητο, η αντιστροφή: και από τις υπερβολικά αρμονικές παραπληρωματικότητες, τις συγκρούσεις και τις αντιφάσεις: να δεχτούμε τον αμφίσημο χαρακτήρα των πραγμάτων»¹⁷.

15. Για την υποδοχή της ιστορίας των γυναικών από την ευρύτερη κοινότητα των ιστορικών (και για το ζήτημα της περιθωριοποίησης) βλ. Περρό, «Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων», ό.π., και Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία...», ό.π., 16-17· βλ. επίσης και τις εισηγήσεις της Α. Μπακαλάκη και της Ε. Αβδελά στον παρόντα τόμο.

16. Βλ. σχετικά, Αβδελά, «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία...», ό.π., 17.

17. Από τον πρόλογο στο Perrot (επιμ.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, ό.π., 15.

Στο σημείο αυτό επιτρέψτε μου μια μικρή παρέκβαση, εν είδει παραδείγματος: τοποθετημένη στο μεταίχμιο μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, η γυναικεία εκπαίδευση (ως δημόσιες πρακτικές και λόγοι εκμάθησης του «οικιακού ρόλου» και της «θηλυκότητας»), αλλά και, ταυτόχρονα, ως η σημαντικότερη ρωγμή στους αποκλεισμούς, ιδιαίτερα προκειμένου για τον 19ο αιώνα) αποτελεί, πιστεύω, ένα προνομιακό πεδίο για την ανίχνευση ακριβώς των αμφισημιών, των αντιφάσεων, των συγκρούσεων. Αποτελεί ένα από τα πεδία έρευνας που συνέβαλαν ώστε η ιστορία των γυναικών να υπερβεί διπολικά απλουστευτικά σχήματα του τύπου υποταγή-εξέγερση, ενσωμάτωση-ρήξη, γυναίκες αποκλεισμένες-γυναίκες ελεύθερες, και να αναζητήσει «περιφερειακές» μορφές εξουσίας των γυναικών ή όψεις διεκδίκησης εξουσίας-γνώσης, με αποσταθεροποιητικές αλλά και αμφίσημες δυναμικές (π.χ. διεκδίκηση εγχειρημάτων δημόσιου χαρακτήρα που παραδοσιακά ανήκαν στους άνδρες, όπως η γραφή, το «ιεραποστολικό» παιδαγωγικό έργο ή η καριέρα σε ορισμένες επιστήμες, με ταυτόχρονη όμως επίκληση των «εξανθρωπιστικών» αξιών της «γυναικείας φύσης» ως κύριο νομιμοποιητικό νοητικό εργαλείο). Επεκτείνοντας λίγο τον συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης συνέβαλε και στον απεγκλωβισμό της ιστορίας των γυναικών από την ιδεολογικοποιημένη (σε τελευταία ανάλυση) προβολή σε μια πολύ πιο σύνθετη πραγματικότητα της κατασκευασμένης αντίστιξης άνδρας-δημόσιο/γυναίκα-ιδιωτικό αντίστιξη, που συνοδεύεται από αυτονόητες συνδηλώσεις, οι οποίες ταυτίζουν το πρώτο σκέλος με την Εξουσία και το δεύτερο με τον Αποκλεισμό, απλουστεύοντας έτσι υπερβολικά το ιεραρχικό περιεχόμενο της σχέσης άνδρας-γυναίκα και περιορίζοντας συνακόλουθα τις δυνατότητες αποδόμησής του. Η μετάθεση του κέντρου βάρους της ανάλυσης από τους θεσμούς στις αναπαραστάσεις, που σφράγισε ευρύτερα την ιστορία των γυναικών την περασμένη δεκαετία και επηρέασε την ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης πρόσφερε εξάλλου νέες δυνατότητες προσέγγισης της σχέσης των φύλων, συντελώντας και σε άλλες «υπερβάσεις»: έτσι, για παράδειγμα, ο κανονιστικός λόγος περί γυναικείας εκπαίδευσης αναδύοταν ουσιαστικά ως ένας λόγος περί γυναικών και περί ανδρών: λόγος που κανονικοποιεί την έμφυλη διαφορά, που ορίζει τί είναι άνδρας και τί γυναίκα. Πρόκειται για έναν λόγο ο οποίος επιτρέπει να διερευνηθεί η σταδιακή διαμόρφωση ενός συμπαγούς συστήματος δεξιοτήτων, γνώσεων, αξιών που κάθε φύλο εκπροσωπεί, ενός σύμπαντος επιθυμητών ταυτοτήτων φύλου· λόγο, που αντανακλά και συγχρόνως κατασκευάζει συστηματικά (και με χαρακτηριστική πολυσημία) την έννοια του κοινωνικού φύλου. Η στροφή ακριβώς προς την ανάλυση των έμφυλων λόγων στάθηκε καθοριστικής σημασίας για τη μετατόπιση προς μια ιστορία του φύλου· μετατόπιση, η οποία συνιστά ένα πολύπλευρο εγχείρημα υπέρβασης «στεγανών» της ιστορίας των γυναικών.

Προς την κατεύθυνση υπέρβασης, λοιπόν, των «στεγανών» αυτών προβάλλονται νέα ζητήματα και επισημαίνεται η αναγκαιότητα μιας νέας ιστορικής σύνθεσης. Υποστηρίζεται ρητά ότι το φύλο, όπως και η τάξη, συνιστά έναν από τους μείζονες κοινωνικούς προσδιορισμούς που διαφοροποιεί τα άτομα ως προς τις εμπειρίες της ζωής τους· και ότι, συνεπώς, «οι κοινωνικές σχέσεις των φύλων», που ποικίλλουν ως προς την κοινωνική οργάνωση και αλλάζουν μέσα στον χρόνο, πρέπει να τοποθετηθούν στο επίκεντρο της ανάλυσης, και μάλιστα στη διαπλοκή πρακτικών και σημασιών: η πολυσημία που περιβάλλει την έμφυλη διαφορά σε δεδομένες κοινωνίες και εποχές, οι διακυμάνσεις, διαχρονικές και συγχρονικές, στο εσωτερικό των συμβολισμών του φύλου αλλά και στους ίδιους τους έμφυλους ρόλους, καθώς επίσης και ο τρόπος που αυτά παρεμβαίνουν ευρύτερα στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης ή, αντίθετα, της κοινωνικής αλλαγής, στην οργάνωση της κοινωνικής δομής και στην κατανομή της εξουσίας, όλα αυτά αναδεικνύονταν συγχρόνως ως ζητήματα που θα επέτρεπαν ανανεωμένες προσεγγίσεις με πολλαπλούς «συσχετικούς» άρους¹⁸. Αυτοί δεν συνίστανται μόνο στο να μελετηθούν συστηματικά οι κοινωνικές εμπειρίες των γυναικών σε σχέση με εκείνες των ανδρών (στο εσωτερικό της ίδιας τάξης, για παράδειγμα) ή ακόμα στο να διερευνηθεί πώς δεδομένες ιστορικές καταστάσεις και θεσμοί που αφορούν καταρχήν στο ένα φύλο μπορεί να επηρεάζουν και το άλλο· αλλά και περαιτέρω, εκτός από τη διερεύνηση των μηχανισμών που συγκροτούν, μεταδίδουν και αναπαράγουν την έμφυλη διαφορά, να αναζητηθεί πώς οι αναπαραστές της διαφοράς αυτής νοηματοδοτούν ιστορικά γεγονότα, θεσμούς, άλλες ταυτότητες (τάξης, έθνους, φυλής), τί μας αποκαλύπτουν για τις δομές της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας: οι διαπιστώσεις αυτές εύλογα δημιουργούσαν νέα ερωτήματα, τα οποία, όπως επεσήμαινε η Τζόαν Σκοτ, «ήταν αδύνατον να απαντηθούν χωρίς πληροφόρηση για τις γυ-

18. Από τις κριτικές αποτιμήσεις της πορείας της ιστορίας των γυναικών έχει επανειλημμένα επισημανθεί η πρώιμη συνεισφορά δύο κειμένων, της Νάταλι Ζίμον-Ντέιβις και της Τζόαν Κέλι, προς την κατεύθυνση των νέων αυτών ζητημάτων και προς τη «συσχετική» προσέγγιση: Natalie Zemon-Davis, «“Women’s History in Transition”...», ό.π., και Τζ. Κέλι, «Οι κοινωνικές σχέσεις των φύλων: μεθοδολογικές επιπτώσεις στην ιστορία των γυναικών», μτφρ. Κωστούλα Σικλαβενίτη, στο Αβδελά και Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες...*, ό.π. (πρώτη δημοσίευση, στο *Signs* 1/4 (1976)). Η Τζ. Κέλι είναι από τις πρώτες ερευνήτριες που διατύπωσαν θεωρητικά τη θέση ότι η μελέτη των γυναικών δεν μπορεί παρά να περνά από τη μελέτη της σχέσης των φύλων, εμμένοντας με έμφαση στην ανάγκη διερεύνησης της διαπλοκής φύλου και τάξης, κάτι που τη συνέδεε με την παράδοση της βρετανικής φεμινιστικής ιστοριογραφίας και την κριτική που η τελευταία ασκούσε σε έναν βασικό συνομιλητή της, στη μαρξιστική εργατική ιστορία, η οποία δεν έπαιρνε υπόψη την εμπειρία των γυναικών στις αναλύσεις της ή αδυνατούσε να εντάξει το φύλο ως παράγοντα που επηρεάζει την τάξη: βλ. σχετικά, Αβδελά και Ψαρρά, «Εισαγωγή: Ξαναγράφοντας το παρελθόν...», ό.π.

ναίκες, αλλά δεν περιορίζονται στη γυναίκα ως υποκείμενο και φορέα»¹⁹.

Η ιστορία των γυναικών λοιπόν δεν μπορεί παρά να είναι και ιστορία των ανδρών. Με μια έννοια, η τοποθέτηση στο κέντρο της ιστορικής ανάλυσης της εμπειρίας των γυναικών ως φύλου ευνοούσε την επανατοποθέτηση της ανδρικής εμπειρίας με νέους όρους: όχι πλέον δηλαδή ως μια εμπειρία «ουδέτερη» η οποία έμοιαζε να περιλαμβάνει και τις γυναίκες, εξουδετερώνοντας ουσιαστικά τη δική τους εμπειρία. Έγινε δηλαδή συνειδητό ότι το φύλο όχι πια ως βιολογική κατηγορία ή ως μια βαθύτερη «ουσία», αλλά ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, και ως δυναμικό ιστορικά φαινόμενο, καθορίζει την ανθρώπινη εμπειρία στην ιστορία. Όπως την καθορίζουν άλλοι βασικοί παράγοντες, η τάξη, η φυλή, η εθνότητα. Κατηγορίες που αφορούν τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες. Οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του γυναικείου φύλου —ανομοιότητες, ανισότητες— έγιναν εξίσου ορατές μέσα από την ιστορική ανάλυση: όπως οι άνδρες δεν μοιράζονται όλοι την ίδια ιστορική εμπειρία, κι αυτό εθεωρείτο δεδομένο, άλλο τόσο και οι γυναίκες έχουν διαφορετικές ιστορίες: αυτή η διαπίστωση συντελεί στο να αποδοθεί η ιστορία στις γυναίκες, αποδεσμευόντάς τες από την «αποκλειστικότητα» και την «οικουμενικότητα» των ρόλων που έχουν σχέση με την αναπαραγωγή, εντάσσοντάς τες μέσα στην πολυπλοκότητα των διαφόρων κοινωνικών σχέσεων, αναγνωρίζοντάς τους παράλληλα το δικαίωμα στην ατομικότητα. Αν, τέλος, έγινε φανερό ότι οι επιδράσεις των ιστορικών γεγονότων στάθηκαν διαφορετικές για τους άνδρες και για τις γυναίκες ανεξάρτητα από το είδος της συμμετοχής τους σε αυτά, έγινε εξίσου φανερό ότι υπάρχουν και ομοιότητες, που αξίζει να διερευνηθούν συστηματικότερα.

Η ιστορία των γυναικών λοιπόν δεν μπορεί παρά να είναι η ιστορία του φύλου. Στην έννοια αυτή όμως αποδίδεται πλέον ένα νέο περιεχόμενο ή, ορθότερα, τίθενται οι βάσεις για μια (νέα) θεωρητικοποίησή της.

19. Scott, «Women in History...», *ό.π.*, 155, όπου διατυπώνει, επίσης πρώιμα, εξαιρετικά σύγχρονα ερωτήματα.